

SOUTHGATE'E GÖRE 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA BİTLİS

Ayşegül KUŞ^{1*+}

¹Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi

*aysegulkus@hotmail.com

+ORCID: 0000-0002-8051-6001

Öz- Bitlis, geçmişi oldukça eskilere dayanan Doğu Anadolu bölgesinin önemli tarihsel merkezlerinden birisidir. Şehir, Bitlis Çayı'nın Güneydoğu Toroslar arasında açtığı dar ve derin bir vadide, deniz seviyesinden 1400-1500 metre yükseklikte kurulmuştur. Güneydoğu Toroslar, bölgeye erişimi zor hale getirdiğinden, Bitlis şehri, bu dağlık ve geçilmesi güç engeli, görece darlaşmış bir sahada yarararak asırlardan beri kullanılan yolun erişimine ve geçilmesine imkân vermiştir. Bitlis'in, üzerinde kurulmuş olduğu coğrafya, kenti, tarihin en eski zamanlarından beri ticaret kervanlarının geçiş güzergâhı için de önemli bir yer haline getirmiştir. Şehir, önemli bir geçiş güzergâhı üzerinde yer aldığından, 19. yüzyılda Doğu Anadolu'ya çeşitli amaçlar için gelen kimi Batılı seyyah ve araştırmacıların uğrak yerlerinden birisi olmuş; şehre uğrayan seyyah ve araştırmacılar, şehre dair çeşitli gözlemler yapmışlar; bu gözlemlerini, kaleme aldıkları gezi notlarıyla ölümsüzleştirmişlerdir. Şehre gelen bu seyyah ve araştırmacıardan bazıları J. Macdonald Kinneir, W. Francis Ainsworth, Baron Eduard Nolde Paul Müller-Simonis, Frederick Millingen, F. Richard Maunsell, C. F. Lehman-Haupt ve Austen Layard'dır. Bu çalışma, 19. yüzyılın ilk yarısında bölgeye gelen Amerikalı misyoner Southgate'in "Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia" adlı yapıtındaki Bitlis'e dair gezi notlarına dayanmaktadır. Çalışmanın amacı, bu gezi notlarından yola çıkarak anılan dönemde kentin genel yapısını ele alarak değerlendirmek ve böylece kentin tarihinin aydınlatılmasına yönelik kimi katkılar sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler- 19. yüzyıl, Bitlis, Southgate, Fiziksel yapı, Sosyo-ekonomik yapı, Kültürel yapı.

TO SOUTHGATE BİTLİS IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract – Bitlis, the history of which goes back to the very ancient times, is one of the most important historical centers of the Eastern Anatolia. The town is situated in the narrow and the deep valley opened by the Bitlis rivulet amid the southeastern Taurus above the 1400-1500 metre height. As the southeastern Taurus renders the access to the region difficult, Bitlis has made it possible to have an access to the route having been used for ages splitting the barrier mountainous and difficult to pass in a relatively narrow field. The geography on which Bitlis is situated has also made the town an important place for the commercial caravans. Since the town is on the important passing route, it became one of the places visited by some Western travelers and researchers who came to the Eastern Anatolia with different purposes in the 19th century; they made some observations regarding the town, they eternalised these observations through the travelogues they penned. Some of the travelers and researchers of those who visited the town are J. Macdonald Kinneir, W. Francis Ainsworth, Baron Eduard Nolde Paul Müller-Simonis, Frederick Millingen, F. Richard Maunsell, C. F. Lehman-Haupt and Austen Layard. This study is based on the travelogues of the missionary Southgate who visited the region in the first half of the 19th century about Bitlis in the work titled as "Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia". The purpose of the study is to discuss and evaluate the general structure of the town in the aforementioned period and thus is to make some contributions in order to enlighten the history of the town.

Keywords – 19th century, Bitlis, Southgate, Physical structure, Socio-economic structure, Cultural structure.

1.GİRİŞ

Bitlis, Elcezîre düzlüklerini Doğu Anadolu'nun merkezi platolarına, oradan İran ve Kafkasya'ya bağlayan ve Güneydoğu Toroslar'ı aşan yol üzerinde bulunmasından dolayı tarihin eski dönemlerinden itibaren ticaret kervanlarının geçiş güzergâhı olmuştur. Ayrıca sürüleriyle birlikte kuzey-güney istikametinde mevsimlik göçler yapan halklar da mecburen bu doğal koridoru kullanmak zorunda kalmışlardır. Bu önemli geçidi kontrol altında tutan Bitlis kalesi de, şehrin batısında Bitlis Çayı ile bu Çay'ın bir kolu olan Kömüş Deresi arasında kalan ve iki vadiye de dik bir şekilde inerek korunmalı bir alan oluşturan dar bir sırt üzerinde kurulmuştur (Tuncel,1992, s.226; Uluçam, 2000, s.12.). Kent, Doğu Anadolu Bölgesi'nde coğrafi konumu ve önemli güzergâhlar üzerinde olması nedeni ile tarih boyunca birçok medeniyete merkez olmuştur. Aynı zamanda Elcezire düzlükleri ve Van Gölü havzası arasında kalan Bitlis Çayı vadisi, bölgenin ulaşım ve ticaret tarihinin belli dönemlerinde Urartu-Asur yolu, Ticaret-Maden yolu veya Bend-i Mahi yolu olarak da bilinmektedir (Belli, 1977, s.124-127).

Bitlis'in tarihi geçmişinin M.Ö. 5000 yıllarına kadar uzandığı düşünülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde İran, Mezopotamya ve Anadolu'da kurulan çeşitli devletlerin eline geçen Bitlis, Hz. Ömer zamanında (641) İslam topraklarına katılmıştır. Kentin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Darkot, 1993, s.659). Ancak kadim bir geçmişe sahip olan kentte tarihsel süreç içerisinde, Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Eyyubiler, bazı Kürt Beylikleri, Selçuklular, Moğollar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar gibi kimi devletlerin ve bölgesel güçlerin hâkimiyet kurdukları bilinmektedir (Arıncı, 1997, s.49-78; Polat, 2006, s.406; Bayhan, 2006, s.195). Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi dönüşünde (1514) İdris-i Bitlis'inin de gayretleriyle Bitlis'teki mahalli beyler, Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirdiler. Fakat bu bağlılık sürekli olmadı. Bitlis'i idare eden mahalli idareciler zaman zaman İran'a meylecttiler. Örneğin, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Bitlis emiri IV. Şeref Han, Kanuni döneminde Osmanlı tabiiyetinden ayrılıp yeniden İran'ın himayesi altına girdi. Eskiden İran'ın Azerbaycan valisi iken Yavuz'un ölümünden sonra Osmanlılara katılan Ulama Han (Paşa) Bitlis'in geri alınmasıyla görevlendirilmiştir, Ancak ilk teşebbüsünde sonuç alamamışsa da sonradan başarı kazanarak Bitlis'i 1534'te kesin olarak Osmanlı topraklarına katmıştır. Kanuni döneminde 1 Haziran 1555'te imzalanan Amasya Antlaşması ile Bitlis üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti Safeviler tarafından kabul edilmiştir (Tuncel, 1992, s.227; Sümer, 1990, s. 62-63; Yinanç, 1993, s. 663). Kent, Osmanlı idaresi altına girdiğinde, hem bölgesel bir merkez olmuş hem de sosyo-kültürel yapısı ile ön plana çıkmıştır (Tekdal, 2018, s.2).

Kentin çok eskilere dayanan tarihsel geçmişi ve üzerinde kurulu olduğu coğrafyanın jeo-stratejik bakımdan önemi, şehrin kendine özgü sosyo-kültürel yapısı gibi faktörler, Doğu Anadolu'yu ziyaret eden kimi batılı seyyah ve araştırmacının da dikkatini çekmiştir. Bölgeye yönelik olan bu ilginin, özellikle 19. yüzyılda dünyada meydana gelen

kimi siyasi ve sosyo-ekonomik gelişmelere bağlı olarak arttığı söylenebilir. Bu bağlamda, farklı meslek grubuna mensup olan seyyah ve araştırmacılar, bölgede yaşayan Hıristiyan toplulukları daha yakından tanımak amacı ile bölgeyi ziyaret etmişlerdir. Bu seyyahlardan birisi de 19. yüzyılın ilk yarısında bölgeye gelen ve 1812-1894 yılları arasında yaşadığı anlaşılan Amerikalı misyoner Horatio Southgate'dir. Southgate tarafından Bitlis'e dair tutulan gözlem kayıtları, "Narrative of a Tour Through Armenia, Persia and Mesopotamia" adı ile 1840 yılında iki cilt halinde Amerika'da yayımlanmıştır. Anılan bu yapıt, Bitlis'in 19. yüzyıldaki idarecileri, etnik ve demografik yapısı, kentin mimari dokusu ve kimi anıtsal yapıları, ekonomik yaşam biçimi gibi konular üzerinde durmakta ve hem şehrin tarihine hem de modern döneme ışık tutacak nitelikte önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca 19. yüzyılda bu seyyahların ziyaret ettikleri yerlerin çoğu, burada Bitlis örneğinde olduğu gibi, devlet etkisinin nispeten daha az hissedildiği, yazılı kültürün ise neredeyse hemen hiç bulunmadığı bölgelerdi. Bu nedenle, batılı seyyah ve araştırmacıların bölgeye dair tuttıkları notların, bölge tarihi açısından önemli olduğu söylenebilir (Verheij, 2017, s.280; Hanılçer 2018).

2. Southgate'in Kente Varışı ve Kürt Emiri ile Görüşmesi

Southgate, şehre gelir gelmez ilk işinin, İngiltere'nin nazik Erzurum konsolosunun kendisine verdiği ve Bitlisli varlıklı bir Ermeni tüccara teslim etmesini rica ettiği mektubu vermek olduğunu söyler. Mektubu vermek ümidi ile ve anılan kişinin Bitlis'in girişinde önüne çıkan ilk handa olabileceğini düşünerek oraya doğru yöneldiğini belirtir. O, şehrin içerisinde ilerlerken kendilerini büyük bir merak ile karşılayan şehir halkının onlarla birlikte yürümeye başladığını ve sayılarının oldukça kalabalık hale gelmesinden ötürü ne sağa ne de sola doğru hareket edemediklerinden söz eder. Daha sonra 'mektubun sahibini tanıyan var mı?' diye kalabalığa sorması ile tüccarı bulduğunu, ancak mektubun misafirperverlik ile ilgili bir içeriğe sahip olduğu tüccara anlatılınca, onun kimden geldiğini dahi bilmek istemediğini söyler. Seyyah, etraflarını saran kalabalık ürkütücü bir şekilde daha da artınca, mektubu tekrar cebine koyduğunu ve şehrin yöneticisi olan Bitlis beyi ile görüşmek istediğini belirtir. Ancak bu kişinin adını zikretmez. Aslında Southgate'in ziyaret ettiği kişi, o dönemde kentin idarecisi olan Şerif Bey olmalıdır. Zira ondan kısa bir süre önce kente gelen İngiliz konsolos Brant, Bitlis'i idare eden kişinin Şerif Bey olduğunu söyler ve Bitlis beylerinin, Emin Paşa'nın babası tarafından hizaya getirilinceye kadar her daim bağımsızlıklarını koruyacak kadar güçlü olduklarını ve kentin idari bakımdan Muş Paşalığına bağlı olduğunu ileri sürer (Brant, 1838, s.380).

Southgate, Bitlis beyinin hanın odalarından birinde oturduğunun kendisine söylendiğini ve ardından hemen onun huzuruna çıktığını aktarır (Southgate, 1840, s.217). Daha sonra, aralarında geçen konuşmayı betimler. Konuşmanın hayli ilgi çekici olduğu, Bey'in Southgate ve yanındakilerin seyahat amaçlarını sorguladığı, onlara şüphe ile davrandığı anlaşılmaktadır. Bey'in gerek Batılı seyyahlara gerekse merkezi Osmanlı hükümetine, yani II. Mahmut'a bakışımı yansıttığı için, metni aynen aktarmakta yarar vardır:

Bey oldukça renkli Kürt kıyafetleri içinde odanın bir köşesinde oturuyordu. Bey'in üzerinde boydan boya beyaz renkte bir kıyafet ve başında da birbirinden farklı renklerde kumaşların sarılması ile oluşturulmuş bir başlık (puşi) vardı. Onun düzgün bir fiziği ve hoş bir suratı vardı. İçeri girdiğimde beni nazik bir şekilde selamladı ve oturmam için yanında bir yer gösterdi. Ardından ikram için kahve ve pipolar (Kürt piposu yahut qelûn) getirildi. Bey, bana adımı ve nereli olduğuma dair bazı klasik sorular sordu. Ancak o, ısrarlı bir şekilde benim buralara gelmemdeki asıl amacımı öğrenmeye çalışıyordu. Basit bir şekilde kendisine, seyahat etmekteki ana amacımın değişik yerler, adetler, kültürler, insanlar ve inançları görmek, tanımak ve incelemek olduğunu söyledim. Ancak, Bey dediklerimi anlayamıyordu; çünkü Doğu insanı hiçbir zaman, başka bir insanın sırf bilgi edinmek ve zevk için başka yerlere gidebileceğine ve gittiğine inanmaz. Daha önce İngilizlerin bu konuda istekli bir millet olduklarını Türklerden de duymuştum. Bey verdiğim cevaplardan tatmin olmadı ve ıssız ve yabancı bir memleket olan Kürdistan'a neden geldiğimi tekrar sordu. Ben de ona bölgenin sahip olduğu ilginç yapısından dolayı ve hiç kimsenin görmediği yeni ve ilginç şeyleri yerinde görmek için geldiğimi söyledim. Bey yine de bana inanmadı ve bana karşı olan şüphesi daha da arttı. Yapacak ve ikna edecek başka bir şey kalmadığından, ben hemen kendisine çok yüksek, önemli bilgi ve onay dâhilinde bu geziyi yapmakta olduğumu açıkladım ve (benle beraber seyahat eden) John'dan, Bey'e göstermesi için üzerinde Sultan'ın onayı olan imzalı belgeyi uzatmasını istedim. Belgeyi Bey'in yardımcısı aldı ve okudu. Aynı zamanda Bey'e uzatarak tek bir kelime olarak 'Mahmud' dedi. Normalde saygıdan da olsa Bey'in o belgeyi alıp okuması gerekirken, Bey büyük bir hissim ve hiddet ile belgeyi almayarak elinin tersi ile itti. Bu durumda ben hemen Erzurum Paşasının bana vermiş olduğu buyruğu çıkartıp Bey'in kâtibine uzattım. Bunun üzerine hemen bunun okunmasını emretti ve kendisini toparlayarak hanın girişine yığılmış kalabalığa yüksek sesle Kürtçe bir şeyler söyledi. Onların ne dediğini anlamasam da, Bey'in yüz ifadesi ve ses tonu, onun cesur bir kişi olduğuna gösteriyordu (Southgate, 1840, s. 218).

Southgate, ayrıca Bitlis beyi ve bölgedeki yaygın yönetim anlayışından da söz eder. O, kentlin yöneticisi konumunda olan bu kişinin, Muş Paşasının kardeşi olan bir Kürt

olduğunu yazar. Ardından onun kendisini ağırlama ve karşılama şeklinin, bölgede sahip olduğu otoriteyi nasıl özgür bir biçimde kullandığını ortaya koyduğunu belirtir. Hatta o, gücünü başka birisinden alan bir validen ziyade, kendisine veraset yolu ile intikal eden bir yönetim anlayışı ile adeta bağımsız bir kabile reisi gibidir. Bölgedeki insanlar arasında da benzer bir ruh hali mevcuttur. Örneğin, Osmanlı Sultan'ının, yani II. Mahmut'un adı nadiren bu insanlara ulaşmaktadır. Kendileri dağlara çekilip yaşadıkları için, yaşadıkları şehir ve o şehri yöneten bey dışında herhangi bir yer yahut yönetici bilmezler. Southgate'e göre, aslında bu, Doğuda hemen her yerde yaygın olan bir durumdur. Ayrıca Türk ismi buralarda vatanseverlik çağrışımı yapmaz. Zaten yerel yöneticilerin yetki ve hükümleri de o şehir veya bölgenin dışına çıkmaz. Southgate, en son Osmanlı Sultanı olan II. Mahmut tarafından yapılan reformlardan en kötüsünün, acımasız bir şekilde bölgenin yaşam biçimi ihlal edilerek huzur ve sükûnet içinde yaşayan köylülerin, İmparatorluğun ücra köşelerine gönderilmek üzere silahaltına alınması olduğunun altını çizerek (Southgate, 1840, s. 228-229). Southgate'in bölgedeki yönetim anlayışına dair verdiği bilgilerden yola çıkarak, onun bölgedeki merkezîyetçi olmayan yönetim anlayışına oldukça olumlu baktığı söylenebilir. Ancak seyyahın bölgedeki yaygın yönetim anlayışına dair değerlendirmeyi bölgenin siyasi ve idari yapısı hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmadan, yüzeysel bir bakış açısı ile ortaya koyduğunu belirtmek gerekir. Aslında 16. ve 17. yüzyıllarda Doğu vilayetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil edilmesinden sonraki idarî yapıları, İmparatorluğun diğer bölgelerinden farklı olmuştur. Burada Soutgate'in de sözünü ettiği Şerif Han örneğinde olduğu gibi, bazı vilayetler, merkezden atanmış valiler yerine, kendilerine Osmanlı unvanları verilmiş, bölgelerinde etkili olan ve bazı Kürt aileleri tarafından yarı özerk bir şekilde yönetilmiştir. Ancak bazı Kürt emirliklerinin zaman içinde güçlenmesi ile birlikte, bu durum, merkezce tanınan bazı ailelerin diğer aileler üzerindeki nüfuzunun da artmasına yol açmıştır. Fakat bu emirliklerin özerkliklerinin boyutları farklılık göstermiştir. Bu çoğunlukla emirlerin sözde bağlı buldukları bölge valileri ile olan ilişkilerine ve mevcut askerî ve ekonomik dengelere göre değişiklik göstermiştir. Söz gelimi, bazı emirlikler daha 17. yüzyılda merkezin denetimi altına alınmışken, 18. yüzyıl boyunca merkezî yönetim güç kaybettikçe, İmparatorluğun farklı bölgelerinde ortaya çıkan "âyan" tipi feodal yapılanmaların benzerleri 19. yüzyıl başlarında Doğu vilayetlerinde de ortaya çıkmıştır (Çay, 1996, s.106). Bunlar arasında en önemlileri şunlardır: Güneyden kuzeye doğru Süleymaniye'yi merkez alan Baban, Revanduz'u merkez alan Soran, Amidiye'yi (İmadiye) merkez alan Behdinan ve Çölemerik'i merkez alan Hakkâri ile Cizre'yi merkez alan Bohtan Emirliği'dir (Hakan, 2007, s. 24; Doğan, 2011, s.517-518; Bruinessen, 2006, s. 269; Zürcher, 2003, s. 51, Gencer, 2010, s. 19-20; Jwadih, 2007, s. 114; Hakan, 2002, s.58-59; Eber, 2008, s. 42).

19. yüzyılın başında Bitlis, Van eyaletine tâbi bir hükümet sancak statüsünde olup Nasuh Han tarafından idare edilmiştir (İnbaşı, 2007, s.251). Bitlis'in bu konumunun 1821 yılına

kadar devam ettiği, bu tarihten sonra ise Van eyaleti dâhilindeki Muş mutasarrıflığına bağlandığı görülmektedir (Akbaş,1951,s.617-628). Genelde Doğu Anadolu'daki diğer sancaklar ve özelde Bitlis sancağının hükümet statüsündeki idaresi Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir (Kodaman, 1987, s.11). Misyoner seyyahın, Tanzimat'ın ilanından hemen öncesinde bölgeye geldiği düşünülürse, onun yerel idarecilerin merkezî hükümete karşı sergiledikleri tutum ve davranışlara dair aktardığı bilgiler oldukça önemlidir. Zira yukarıda Southgate'in adını zikretmediği Kürt Beyi'nin Sultan Mahmud'un adı okunduğunda sergilediği olumsuz tavırlar, bölgede idari anlamda feodal Kürt beylerinin aleyhlerine olan merkezileşme yönünde uygulanan politikaların yerel idareciler üzerinde yarattığı hoşnutsuzluğu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Çünkü 19. yüzyılın ilk yarısında İmparatorluğun Kürt bölgeleri iki yeni dinamiğin etkisi altında biçimlenmeye başlamıştır

Bunlardan ilki II. Mahmud'un başlattığı merkez ve taşrada her türlü geleneksel ara iktidar kurumlarını ortadan kaldırmayı amaçlayan merkezileşmeye yönelik reformlardır. İkincisi ise Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki geleneksel ilişkilerin, hem diplomatlar ve misyonerler aracılığıyla bölgeye giren Batı nüfuzu ile hem de İmparatorluğun yapmaya çalıştığı reformların etkisi ile eşitlenmeye çalışılmasıdır. Merkezileşmeye yönelik reformlar 1830'lu yıllarda Kürt bölgelerine kadar ulaşmıştı. 1850'li yılların ortalarına kadar süren bu dönem boyunca, o zamana kadar kendi bölgelerinde egemenliklerini sürdüren Kürt beyleri, İmparatorluğun kendi iktidarları aleyhine yeniden örgütlenişine olan direnişlerini sürdürdüler. Ancak uzun süren mücadelelerden sonra otoritelerini merkezden atanan görevlilere terk etmek zorunda kaldılar (Tamur, 2012, s.57). Ardından Southgate, kendisine Erzurum'daki Paşa tarafından verilen buyruğun arzu edilen sonucu verdiğini ve Bitlis Beyi'nin hemen kapıdaki kalabalığa tekrar dönerek Türkçe olarak misafirin ağırlandı ona gereken ilgi ve alakanın gösterilmesi gerektiğini söylediğini yazar. Buna ek olarak, kalabalık arasında bulunan ve onun bu isteğini onaylayan kişinin ise, beraberinde Erzurum'dan gelirken getirdiği mektubu vermesi gereken Ermeni tüccar M. olduğunu söyler. Böylece bu emir doğrultusunda, Ermeni tüccar da seyyaha onu takip etmesini söyler. Her ne kadar tüccarın isteksiz misafirperverliği Southgate'in canını sıkmış olsa da, o, bir adalet aracı vazifesi gördüğü düşüncesi ile cimriliğinden dolayı Bitlis Beyi'nin Ermeni tüccarı cezalandırması ile kendini rahatlatmaya çalıştığını belirtir (Southgate, 1840, s. 219).

3. Kentin Fiziki Yapısı

Southgate, Bitlis'i ziyareti esnasında kentin fiziki yapısına da değinir. Ona göre, Bitlis'i ziyaret edenlerin ilk gördüklerinde bu şehirden etkilenmemeleri neredeyse imkânsızdır. Çünkü şehrin, özellikle dağlar arasındaki bir tabloyu andıran konumu ve yapıların bölgeye özgü olan mimarisinin kente kattığı müstesna görünümü, Bitlis'i, Doğu'daki pek çok şehirden farklı kılmaktadır. Şehir, her birine kollarını uzatarak, kuzey, güneydoğu ve batı yönlerinden gelen dağlar tarafından oluşturulmuş üç derin vadinin kesiştiği bir noktada kurulmuştur. Ayrıca üç küçük dere, aynı yönü takip ederek

şehrin ortasından geçerek bir nehirde birleşmektedir ve ardından buradan yirmi saatlik bir mesafede olduğu söylenen Dicle Nehri'ne karışmaktadır (Southgate, 1840, s.220). Seyyahın verdiği bilgilerden, onun özellikle kentin üzerinde kurulu olduğu coğrafyadan ve doğal güzelliğinden oldukça etkilendiği anlaşılmaktadır. Seyyahın da sözünü ettiği gibi, Bitlis şehri söz konusu vadinin en fazla genişlik kazandığı konumda kurulmuş ve farklı yönlerden gelen Kömüş (İskender), Rahva, Hersan ve Saray (Altınkalbur) dereleri, bir yıldız biçimi oluşturacak şekilde Bitlis şehri içinde birleştikten sonra Bitlis Çayı adını alarak güneye doğru akar. Böylece dağlar arasında yerleşmeye çok uygun bir alan oluşturduğundan, Bitlis şehri ana hatlarıyla bu şekle uymuş ve dünyada eşine az rastlanan bir yıldız formu kazanmıştır (Arınç, 2007, s.747). Buna ek olarak, Doğu Anadolu bölgesinin, Yukarı Fırat bölümünde yer alan Bitlis kenti, bu bölgeyi Güneydoğu Anadolu bölgesine bağlayan doğal bir geçit üzerinde kuruludur. Yine Güneydoğu Toros dağlarını kuzey-güney yönünde aşmayı kolaylaştıran doğal yollardan biri durumundaki Bitlis Çayı Vadisi ile onun üzerinde kurulmuş olan yerleşim yerlerinin, ulaşım yollarını kontrol edebilen noktalarda olmaları, kenti stratejik bakımdan oldukça önemli hale getirmektedir (Arınç, 1995, s.69).

Ardından Southgate, kentin sokakları, evleri ve caddeleri ile ilgili bilgiler aktarır. İlk olarak, kentin sokaklarının dik vadi kenarları boyunca teras şeklinde olduğunu ve bu nedenle sokaklardan geçen birisinin yukarı baktığında, kafasının hemen üstündeki evleri ve duvarları görmesinin, çok şaşırtıcı olmadığını iddia eder. Ona göre, kentteki evlerin pek çoğunun kendilerine ait bahçeleri vardır ve bu bahçeler bazı açılardan çıplak ve yalçın dağlardaki kente, adeta cennet gibi bir görünümü kazandırmaktadır. Şehirdeki kiliseler, camiler, evler, evlerin duvarları ve diğer yapılar, bölgede bolca bulunan kumtaşından inşa edilmişlerdir. Yapıların inşasında yaygın olarak kullanılan bu taşlar, kübik şeklinde kesilerek kullanılmakta ve şehrin görünümüne düzenlilik ve sağlamlık kazandırmaktadır. Bu taşlar ayrıca bazı evlerin hem iç kısımlarında hem de dış duvarlarında kullanılmaktadır. Ancak Southgate'e göre, bölge taş bakımından oldukça zengin olmasına rağmen, sokaklarda kaldırım olmaması ilginçtir. Şehrin konumu nedeniyle, sokaklar basamak şeklindedir ve bu yokuşlar yukarı çıkışlarda büyük güçlük yaratmaktadır. Hatta sokaklardan yukarı çıkarken, seyyah çok kez atından inmek zorunda kalmıştır (Southgate, 1840, s. 220-221).

Ancak hemen hemen aynı dönemde kenti ziyaret eden ve coğrafyacı olan Ainsworth, bazı kaynaklarda yanlış bir şekilde tekrarlandığı gibi, kentteki yapıların yumuşak kum taşından yapılmadığını belirtir ve binaların yapımında kullanılan taşın kentin de üzerinde kurulu olduğu Nemrut Dağı'ndan akarak gelen ve Bitlis vadisini tamamen dolduran kırmızı ve kahverengi lav taşlarından yapıldığını altını çizer (Ainsworth, 1842. s.369). Buna ek olarak, bölgeyi ziyaret eden konsolos Brant, damları düz olan evlerin yapımında kolay işlenebilen volkanik taş kullanıldığını ve bu taşların kare şeklinde bloklar halinde çıkarılıp, işlendikten sonra yapıların inşasında kullanıldığını belirtir (Brant, 1840, s.380). Bu bağlamda, Oğuz ve Aksulu (2016, s.72) sert geçen ve

uzun süren kış mevsimi nedeniyle, boyut olarak mekânların fazla büyük tasarlanmadığı geleneksel Bitlis evlerinin yapımında, yığma yapım tekniğinin kullanıldığını ve üst örtünün ise düz toprak dam olduğunu söylerler. Ayrıca konutların yapımında kullanılan ana yapım malzemesinin de yöreye özgü olan küfeki taşı olarak adlandırılan “tüf” taşı olduğunu ve bu taşın ocaktan çıkınca kolay işlenebilir olma özelliğine rağmen, Bitlis evlerinde süslemenin olmamasının dikkat çekici olduğunu söylerler. Onlara göre, dış taraftan ince yonu kesme taş ve içerisinde moloz taş doldurularak örülen duvarların kalınlıkları dış duvar ve taşıyıcı iç duvarlarda 80-100 cm arasında, iç bölme duvarlarının kalınlığı ise 15-30 cm arasında değişmektedir. Duvarlar dış taraftan sıvasız iken iç taraftan (yani odaların duvarı) sıvalıdır.

Southgate ardından şehirdeki çarşılar ve pazarlara değinir. O, şehirdeki çarşı ve pazarların sayıca oldukça fazla ve üstlerinin kapalı ve her çeşit eşya ile dolu olduğunu söyler. Ayrıca bu çarşılar ve pazarlar, genellikle taştan inşa edilmişlerdir ve iç kısımları tüccarların sattıkları malların çeşitliliğine göre farklılık göstermektedir (Southgate, 1840, s.221). Buna ek olarak, pazarlarda mevsimsel sebze ve meyvelerin de bulunduğunu ve bu sebze ve meyveler arasında, en bol olan şeyin ise hıyar olduğunu aktarır (Southgate, 1840, s.222). Seyyahın verdiği bilgilerden, Bitlis’te hem çok fazla çarşı ve pazarın bulunduğu hem de bu çarşı pazarların ihtiyaç maddeleri bakımından oldukça zengin olduğu anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın hemen başında Erzurum üzerinden Bitlis’e gelen İngiliz asker Kinneir de kentteki çarşı ve pazarların meyvelerle ve türlü yiyeceklerle dolu olduğunu söyler; ancak kumaş ve diğer madeni eşyaların bulunamadığından söz eder. Hatta tüccarların iyi bir şekilde silahlanmış kervanlarla ara sıra eşyalar getirmeye cesaret ettiklerini, fakat bölgenin güvenli olmayışından ötürü yağmalanmaktan yahut öldürülmekten korktuklarını sözlerine ekler (Kinneir, 1818, s.394). Yine İngiliz konsolos Brant, Bitlis kalesinin doğu yamacında yer alan ve üst üste sıralanan pazarlarda çok sayıda ticari emtianın alınıp satıldığından bahseder. Ayrıca Brant, dükkânların arasında bulunan yolların oldukça dar olduğunu ve bazen iki insanın bile yan yana geçemediklerini söyler (Brant, 1840, s.380).

Southgate, kentte kaldığı süre zarfında şehrin daha uzak noktalarına da kimi ziyaretler yapar. Bu bağlamda ziyaret ettiği ilk yer, Bitlis’teki Ermeni kilisesidir. Seyyah, bu kilisenin kentteki vadilerden birinin yukarı kısmında yer aldığını ve Eçmiyazın’daki Katolikos tarafından gönderilen çanı dışında yapının dikkat çekici herhangi bir mimari özelliği olmadığını yazar. Ancak yapının kentin uzak bir noktasında olmasının belli ölçüde ona dini bir özgürlük sağladığını belirtir. Ardından Müslümanların Hıristiyanlara karşı gösterdiği bağnazlık yüzünden, Doğu’daki kiliselerin çan çalma ayrıcalıklarından mahrum bırakıldıklarını ve aynı sebepten dolayı kiliselerin dış kısımlarının da bu bağnazlıktan nasiplerini aldıkları için oldukça sade ve iddiasız olduklarını belirtir. Southgate, baskıya maruz kalmış ve dağınık bir

şekilde yaşayan bir grup Ermeni’nin kadim ata topraklarında huzur içinde yaşadıklarına şahit olmanın kendisine özel bir mutluluk verdiğini sözlerine ekler. Seyyah, bu ziyareti esnasında bölgede yaşayan Ermenilere dair bazı bilgiler elde etmek için piskoposla da sohbet eder (Southgate, 1840, s.223-224). Aslında misyoner seyyahın verdiği bu bilgiler dikkatle incelendiğinde, daha önce Kürt Beyi’ne açıkça söylemediği bölgeye geliş amacını da daha açık hale getirmektedir. Zira 19. yüzyılın ikinci çeyreği, burada Southgate örneğinde olduğu gibi, çok sayıda Batılı seyyah ve araştırmacı tarafından bölgede meskûn kadim Hıristiyan toplulukları hakkında bilgilerin toplandığı ve âdeti bölgenin bir envanterinin çıkarıldığı bir dönem olmuştur. Bu nedenle, Bitlis kenti jeo-stratejik konumu nedeni ile önemli yolların kesiştiği bir noktada bulunmasından ötürü, Katolikler, Protestanlar ve daha sonra Rus işgali ile birlikte Ortodoks misyoner örgütleri açısından da önemli bir yer haline gelmiştir (Öney, 2019, s.445; Kuş ve Alan, 2019, s. 1405-1431; Açıkse ve Özdağ, 2019, s.365-381).

Misyoner seyyahın bir sonraki durağı, kendi ifadesine göre şehir merkezine yakın bir noktada olan bir camidir. Ancak Southgate, ziyaret ettiği bu caminin adını vermez ve sadece Bitlis’teki büyük bir cami olduğunu söylemekle yetinir. Southgate, bu caminin iç kısmının oldukça kasvetli ve ilginç bir yer olmadığından söz eder. Ardından da şunları söyler:

Camiye kendimi gizlemeden girdim. Zira bana eşlik edenler Hıristiyan oldukları için ben de bu şekilde davranmam gerektiğini düşündüm. Fakat camiden ayrılırken, imam geldi ve sinirli bir ses tonu ile kapıda duran John’a Müslüman olup olmadığımı sordu. John ona ustalıkla Müslümanlar dışında herhangi birisini camiye alıp almadıklarını sordu. İmam buna hemen ‘hayır’ şeklinde cevap verdi. Bu sefer John imama şöyleyse neden böyle bir soru yönelttiğini sordu. Eğer Müslümansa sorunun zaten uygunsuz olduğunu, eğer Hıristiyan ise neden onun camiye girmesine izin verdiğini sordu. Bu konuşma kapıda duran insanların görüşmesine yol açtı. İmam bir süre bunun mantığını kavramak için durdu ve özür dileyerek camiye iki yahut üç yıl önce bir gâvurun girdiğini ve benzer bir olayın olmamasını istediği için böyle davrandığını söyledi. Ben tüm olup bitenlerin farkında bile değildim. Daha sonra John bana olayı anlattı. (Southgate, 1840, s.224-225).

Southgate camiye incelerken, o esnada orada bulunan bir medrese hocasının ona hemen arka tarafta bulunan bir medreseyi de ziyaret edebileceğini söyler. Bunun üzerine, caminin hemen arkasında bulunan medreseyi de ziyaret etmeye karar verir. Bu medresenin adını zikretmez. Ancak diğer medreseler gibi, kare şeklinde bir avlu çevresinde ve küçük alçak tarzda inşa edilmiş yapılardan oluştuğunu yazar. Onun ziyareti esnasında medresede beş tane hoca vardır.

Hocalardan bir tanesi genç talebelerine hattatlık üzerine ders verirken, başka bir hoca da avlunun bir köşesinde, tek bir talebeye ders vermektedir. Medresenin baş hocasını ise, ders vermeye o kadar odaklanmıştı ki, onların geldiğini dahi fark etmemiştir. Ancak ders verdiği öğrencisi hocasına olan saygı ile onların oradaki varlığına dair duyduğu merak arasında ikilemde kalmıştır. Southgate ayrıca Bitlis'te 32 cami ve sekiz medrese bulunduğunu ve bunlar arasında en büyüklerinin, ziyaret ettikleri cami ile sözü edilen medrese olduğunun altını çizer. Seyyahın belirttiği gibi, Bitlis'te çok sayıda tarihî yapı bulunmaktadır. Bunlar arasında Ulucami (1150 ?), Kızıl Cami (ilk tamiri 1517), Şerefiye Külliyesi (1529), Dört Sandık Mescidi (1552), Memi Dede Mescidi (1572), Soğukpınar (Aynülbârid) Camii (1664), Şeyh Hasan Camii (tamiri 1725), Alemdar Camii (tamiri 1784), Gökmeşdan Camii (1801), Kureyşî Camii (tamiri 1810), Begiye Mescidi (1144), Taş Camii, Sultaniye Camii (1828), Kalealtı Mescidi (18. yüzyıl), İhlâsiye (1589), Hatibiye (16. yüzyıl), Nûhiye (1700), Yûsufiye (19. yüzyıl) medreseleri ve çok sayıda türbe, han ve hamam gibi yapılar sayılabilir (Tuncel, 1992, s. 228).

Bölgeye gelen pek çok seyyah gibi, Southgate de şehrin nüvesini oluşturan kaleye dair bilgiler verir. Seyyah ilk olarak kalenin, Bitlis kentinin çok eski bir şehir olduğuna dair kanıtları ortaya koyduğunu söyler. Bu bağlamda, bazı taş parçalarının üzerindeki heykel kalıntılarının olduğunu; ancak bu taşların evlerin ve bahçelerin duvarlarında kullanıldığını ve iki aslanın şaha kalkmış bir şekilde resmedildiği bir taşı kendisinin bizzat gördüğünü belirtir. Southgate, şehirdeki en dikkat çekici kalıntıların ise kent merkezine yakın bir noktadaki büyük bir kalenin kalıntıları olduğunu belirtir. Ona göre kale, iki vadi arasında bir üçgen oluşturan bir taşın sarp yamaçları üzerinde kurulmuştur ve sokakta yürüyen ve kalenin önünden geçen birisi, hemen üzerinde birkaç yüz fit (1 fit= 30,48 cm) yükseğe uzanan kale burçlarını görünce şaşırır. Kalenin içinde bir kaç fakir aile yaşamaktadır. Buna ek olarak, yapının içindeki bazı Arapça yazılar hem şehrin içindeki hem de dışındaki harabelerin mimari üslubuna bir kanıt teşkil etmektedir. Ayrıca kalenin varlığı çok eskilerde burasının Müslüman bir hükümdarın egemenliği altında olduğuna da işaret etmektedir (Southgate, 1840, s.229). Southgate gibi, 1836 yılında kenti ziyaret eden Yarbay Shiel de, Bitlis'teki en dikkat çekici yapının, şehrin ortasında 30 fitlik bir kayanın üstünde kurulmuş ve yüz fitlik bir yüksekliğe ulaşan eski bir kale olduğunu söyler. Ona göre, kalenin duvarları son derece kalındır ve buraya dar bir geçidi olan tek bir kapıdan girilmektedir. Kalenin içinin genişliği yaklaşık olarak 120 yarddır (1 yard=91,44 cm). Ancak kale şimdilerde harabe haldedir ve içi eski evlerle doludur (Shiel, 1838, s.73).

1879 yılında Doğu Anadolu bölgesini ziyaret eden İngiliz seyyah Tozer de bir zaptiye eşliğinde Bitlis kalesini gezer. Ancak Tozer yapının ilginç bir yer olmadığını ve içinde eski kitabeler göremediğini belirtir. Fakat kalenin dış kısımlarında Arapça harflerle yazılmış bazı yazılar olduğunu ve bunların da büyük bir olasılıkla Bitlis beylerinin güçlü oldukları ve Müslüman Arapların bölgede hâkimiyet kurdukları döneme ait olduğu bilgisini verir ve Saint Martin'e

atf yaparak bu yapının muhtemelen Pageş olarak adlandırılan çok eski bir Ermeni şehrinin merkezi olduğunu ve tahkim edildiğini belirtir (Tozer, 1881, s.306-307). Tozer'den farklı olarak, 19.yüzyılın sonlarında kente gelen H.F.B. Lynch, taslak olarak çizdiği haritada kentin nüvesini teşkil eden, vadilerin birleştiği noktada yer alan ve tarihi çok eskilere uzanan kalenin, civardaki yüksek bir noktadan bakıldığında dev bir denizyıldızına benzediğini ve bu canlının, evlerle kaplı vadiler tarafından temsil edilen uzun antenlerinin de kentin ince ve uzun olan vücudunu sembolize ettiğini belirterek kaleye dair ilginç betimlemeler yapar (Lynch, 1908, s.147). Lynch gibi kente 19.yüzyılın sonlarında gelen İngiliz rahibe Bird de, kenti ziyareti esnasında 12 Kasım tarihli tuttuğu notlarında, Bitlis'in Batı Asya'nın en romantik ve etkileyici yeri olduğunu yazar. Bird, Bitlis'i Batı Asya'da konumu en güzel şehir olarak nitelendirdikten sonra, beş vadinin kentte birleştiğini ve daha sonra uçurumlar üzerinde desteklenen yüksek bir platformdan merkeze doğru yayıldığını ve bu oluşan düzensiz ana hatları, surları, büyük meydanı, daire biçimindeki kuleleri ve dev gibi harabeleri olan Bitlis kalesini daha da belirgin hale getirdiğini söyler (Bird, 1891, s.350).

Bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların verdiği bilgilere ve anlatımlara bakılırsa, fiziki bakımdan kentin nüvesini oluşturan ve tarihi geçmişi çok eskilere dayanan kale, 19. yüzyılda içinde sadece eski evlerin olduğu bir harabeye dönüşmüş durumdadır.

4. Kentin Sosyo-Ekonomik Yapısı

Southgate eserinde Bitlis'in sosyo-ekonomik yapısına ilişkin de kimi bilgiler sunar. Seyyah ilk olarak kentin demografisi hakkında bilgi verir. Ona göre, Bitlis'te 2000 Müslüman aile ile 1000 kadar Ermeni aile yaşamaktadır. O, bu rakamların doğruluğundan şüphe duymadığını, çünkü konuştuğu hemen herkesin kendisine benzer rakamlar verdiğini belirtir. Ancak kentin nüfusuna dair verileri büyük bir titizlikle elde etmesine rağmen, yine de bu verilerin yaklaşık rakamlar olarak hesaba katılması gerektiğini, çünkü Doğu'da düzenli nüfus sayımlarının olmayışının kesin rakamlar vermeyi imkânsız hale getirdiğini belirtir. Ayrıca Bitlis'te bir kiliseleri ile iki papazları olan 50 Yakubi Hıristiyan ailenin de yaşadığını söyler. Ona göre, Hıristiyan Yakubi kilisesine mensup olan bu aileler, muhtemelen Kürdistan'ın kuzey bölgelerinde var olan Yakubilerin tümüdür (Southgate, 1840, s. 225-226).

19.yüzyılda bölgeye gelen diğer seyyah ve araştırmacıların da kentin nüfusuna dair bilgi verdikleri görülmektedir. Örneğin. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde kente gelen İngiliz asker Kinneir, kentin nüfusunu 12000 olarak verir ve bu toplam nüfusun yaklaşık olarak yarısını Müslümanların diğer kalanını ise Hıristiyan olan Ermenilerin oluşturduğunu aktarır (Kinneir, 1818, s.394). Yarbay Shiel ise, kentin nüfusunun 1500 hane olduğunu ve bunun 500 hanesinin Ermenilere ait olduğunu söyler (Shiel, 1838, s. 72). Brant, Southgate gibi, kentte 2000 Müslüman aile ile 1000 Ermeni aile yaşadığını söyler (Brant, 1840,s.380). Buna ek olarak, Behar, Issawi'yi kaynak göstererek Bitlis'in 1830-1840 yılları arasındaki nüfusunu 15000 kişi olarak verir (Behar, 2003, s.33). Dolayısıyla Bitlis'in 19. yüzyılın ilk yarısında sahip olduğu nüfusa ilişkin

bu sayısal veri, Shiel dışında, Konsolos Brant, Ainsworth ve Southgate'in verdikleri veri ile de örtüşmektedir. İngiliz seyyah Ainsworth, kentin nüfusu hakkında bilgi verirken, Kürt, Türkmen, Şii ve Osmanlılar olmak üzere 2000 hanenin Müslümanlara, 1000 hanenin Ermenilere, 50 kadar hanenin Süryanilere ve sayı olarak belirtmediği birkaç tane hanenin de Keldanilere ait olduğunu yazar. Ona göre, kentin nüfusuna dair verdiği bu sayısal veri, hem konsolos Brant'ın hem de kendisinden hemen önce bölgeyi ziyaret eden Southgate'in verdiği sayısal verilerle örtüşmektedir (Southgate, 1842, s.371). Yine 19. yüzyılın sonlarında Bitlis'i ziyaret eden İngiliz asıllı Bird ise Bitlis'in nüfusunun 30000 olduğunu ve bu nüfus içinde Kürtlerin 20000'den fazla olduklarını söyler. Buna ek olarak, Bitlis'te Türklerin nüfus bakımından küçük bir azınlık oluşturduğunu, ancak kentteki Ermenilerin nüfusunun 2000 ila 5000 kişi arasında olduğunu belirtir (Bird, 1891, s.353-355). Bird gibi 19. yüzyılın son yıllarında Bitlis'e gelen Lynch, 19. yüzyılın sonu için kentin nüfusunu yaklaşık olarak 30000 kişi olarak verir. Ona göre, bu toplam nüfusun 10000'ini Ermeniler, 300 kadarını Süryaniler yahut Yakubiler, geri kalanını da Müslüman Kürtler oluşturmaktadır. Buna ek olarak, Bitlis kasaba ve kazası için verilen resmi sayısal verilerin Tatvan ve Muş ovasını da içine alarak 44000 kişinin üstünde olduğunu ve bunun yaklaşık 15500'ünü de Ermenilerin oluşturduğunu belirtir. Ancak Lynch kadın nüfusunu erkek nüfusu ile eşitlemek için, bu sayısal veriye %15 kadar bir ekleme yapılması gerektiğini vurgular. Seyyah ayrıca eserinin dipnotunda kent nüfusunu etnik ve mezhepsel bileşenlere ayırarak da bilgi verir. Ona göre, bu toplam nüfusun 27673'ünü Müslümanlar, 15317'sini Gregoryen Ermeniler, 130'unu Ermeni Katolikler, 647'sini Protestan Ermeniler ve 342'sini de Süryaniler oluşturmaktadır (Lynch, 1965, s. 151). Ancak Bird'ün kent nüfusuna dair verdiği sayısal veri, Lynch ile aynı olmasına rağmen, onun kent nüfusunu oluşturan Müslümanları sadece etnik olarak Kürt nüfusu altında verdiği ve bölgede yaşayan Türklerin ise nüfus bakımından oldukça az olduğuna vurgu yaptığı dikkat çekmektedir. Issawi'nin Vital Cuniet'in verdiği nüfus verilerinden yola çıkarak hazırladığı çalışmada, 1890 yılı için, Bitlis'in nüfusu 39000 kişi olarak verilmektedir (Behar, 2003, s.33).

1881/1893 nüfus sayımı verilerine bakıldığında ise, cinsiyete ve dinsel/etnik cemaatlere göre, Bitlis vilayetinin genel nüfusu 122632'si kadın ve 154366'sı erkek olmak üzere 276998 kişi olarak verilmektedir. Bu toplam nüfus içinde Müslüman kadın sayısı 73323 kişi, Müslüman erkek sayısı 93731 kişidir. Ayrıca Ermeni kadın nüfusunun 45581 kişi ve Ermeni erkek nüfusunun da 55777 kişi olduğu belirtilmektedir. Ermenilere ait bu toplam nüfus içinde, Katolik Ermeni kadın sayısı 2171 iken, Katolik Ermeni erkek sayısı da 2777 kişidir. Kentte Protestan Ermeni kadın nüfusu 636 kişi, Protestan erkek nüfus 862 kişi olarak verilmektedir. 921 kişiden oluşan kadın nüfus ile 1219 kişiden oluşan erkek nüfusuna da diğer etnik ve dinsel cemaatlere mensup olduğu belirtilmektedir (Behar, 1996, s. 39-41).

Southgate yapıtında kentin ekonomik yapısına da eğilir. Seyyah ilk olarak kentin ticaretinin Van şehri üzerinden İran'la yapıldığını ve Musul'a giden yolun 80 saat yahut 15 gün sürdüğünü ve ticaret açısından tehlikeli olduğunu söyler. Cizre ve Diyarbakır'ın buradan 48 saatlik, Bağdat'ın ise 220 saatlik uzaklıkta olduğu bilgisini verir ve bu bilgileri güvenilir kaynaklardan elde ettiğini ileri sürer. Ardından ham pamuğun İran'dan geldiğini ve pamuklu kumaşların da şehirde üretildiğini belirtir. Ona göre, kentte ticareti yapılan belli başlı şeyler arasında tiftik, tütün ve mazı yer almaktadır. Ayrıca kentte çok sayıda debbağhanenin yanı sıra pek çok boyahane de bulunmaktadır. Balık büyük miktarlarda Van gölünden sağlanmakta ve tuzlanarak tüketilmektedir. Yine Arap sakızı büyük miktarlarda, özellikle de Avrupa pazarlarına gönderilmektedir. Bitlis kentindeki bu ticarete bağlı olarak, kentte ikisinin sadece tüccarlar için olduğu yedi han bulunmaktadır. Yine kervan ticaretinde kullanılan 200 kadar at ve şehrin içinden akan ırmakların kenarında 32'nin üzerinde buğday değirmeni vardır. Southgate, İran'da tanıştığı ve Tahran'daki elçilikte ulak olarak görev yapan ve görevi gereği Diyarbakır'a geldiğinde Bitlis'e de uğrayan birisinin, kendisine kentte 32 tane kasap dükkânı olduğunu söylediğini belirtir ve eğer bu sayı doğru ise bunun doğudaki küçük bir şehir için oldukça fazla bir rakam olduğunun altını çizerek (Southgate, 1840, s.221-222).

Southgate, kentte üretimi yapılan tarımsal ürünler hakkında da bilgiler verir. Şehrin-bahçelerindeki meyvelerin çeşit bakımından oldukça fazla olduğunu ve bunların arasında elma, armut, dut, kiraz ve üzümün farklı çeşitleri, kayısı, seftali, farklı çeşitte kavun, incir, nar, ayva, fındık, ceviz ile daha önce adını bile duymadığı pek çok meyvenin yer aldığını yazar. Seyyahın da belirttiği gibi, Bitlis vilayeti sebze, meyve ve tahıl ürünlerinde buğday, pirinç, çavdar, arpa, darı, nohut, mercimek, mısır, kendir tohumu, keten tohumu, fasulye, tütün, patates, domates, patlıcan, yonca, üzüm, elma, armut, nar, incir, alıç, badem, ceviz, fındık, kestane, bittim, erik, zerdali, kayısı, kiraz, vişne, iğde, ayva, sumak, zeytin, dut, kavun, karpuz, bakla, hıyar, kabak, dereotu, ebegümeci, semizotu, kereviz, maydanoz, sarımsak, soğan, bamyası, ıspanak, marul, biber, şalgam, turp, pancar, havuç, lahana, yabancı enginar, nane, reyhan, uçkun, yer alması, mantar, kenger, çiriş, mazı, anason, çörek otu, kitre, kökboyası, sarı boya ağacı ve tere gibi çok zengin bir tarımsal ürün yelpazesine sahiptir (Yapıştıran, 2013, s.31-32). Dolayısıyla bu zengin tarımsal çeşitlilik, bölgenin toprak yapısının tarım için oldukça elverişli olduğunu göstermektedir.

Yine 19. yüzyılın ilk yarısında bölgeye gelen Ainsworth, kentte tüccarlar ve ticari mallar için hanlar olduğunu ve ticarete konu olan belli başlı şeylerin tiftik, tütün, mazı ve kitre olduğu bilgisini verir. Ayrıca 12000 okka (1 okka= 1,288172 kg.) kitenin her yıl yurt dışına ihraç edildiğini belirtir. Yine ham pamuğun İran'dan getirildiğinden—ve pamuklu kumaşların Bitlis'te üretildiğinden söz eder. Hatta Hıristiyanların gerek boyahanelerde gerekse rakı damıtma işlerinde ticarete zanaatkâr olarak istihdam edildikleri

bilgisini verir. 17. yüzyılda kenti ziyaret eden ünlü seyyah Evliya Çelebi de Bitlis'teki çarşılar, pazarlar ve bedestenler hakkında bilgi verirken, kentte 2100 dükkân olduğunu ve bunlardan en donanımlısının aşağı kale kısmında yer alan Hüsrev Paşa çarşısı olduğu bilgisini verir. Hatta adı geçen çarşının Bursa'daki ünlü Gelincik çarşısına benzediğini belirtir (Evliya Çelebi, 2016, s.74).

Seyyahın da aktardığı gibi, 19. yüzyılda Bitlis'te yerli sanayi oldukça gelişmiştir. Şehir içinden geçen derelerin yanında değirmenler ve özellikle siyah sahtiyan imal eden debbağ-haneler bulunmaktaydı. Buna ek olarak, renkli pamuk bezleri ve halı üretimi de gelişmişti. Örneğin, 1310 (1892-93) tarihli Bitlis vilayet salnamesinden elde edilen bilgilerden, Bitlis'te elli tane boyahane olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kent, boya, tütün, mazı, kitre zamkı, ceviz kütüğü, cehri boyası ve bazı hayvan ürünlerini çeşitli yerlere gönderen önemli bir ihraç merkezi konumundaydı. Şehrin, 1879'da oluşturulan Bitlis vilayetinin merkezi olması da yukarıda sözü edilen gelişmelerle yakından ilintilidir (Tuncel,1992,s.227). Yerli kaynaklarda kentin ekonomik yaşamına ilişkin verilen bu bilgiler, Southgate'in verdiği bilgiler ile örtüşmektedir. Dolayısıyla 19. yüzyılın ilk yarısında Bitlis'te oldukça canlı bir ekonomik yaşam ve buna bağlı olarak-sadece tüccarlara hizmet veren yapılar olduğu ve Arap sakızı, mazı, tiftik ve tütün gibi ürünlerin dış pazarlara gönderildiği ve pek çok tarımsal ürünün yetiştirildiği anlaşılmaktadır.

5. Southgate'in Bitlis Halkına Dair Gözlemleri

Seyyah, Bitlis'i ziyareti esnasında kent halkının karakteristik özelliklerine de değinir. Bitlis halkının Türkiye'deki diğer şehirlerde yaşayan insanlardan farklı olarak, daha rahat ve neşe dolu olduklarını söyler. Bu bağlamda, Southgate kaldığı evin balkonundan kent insanına dair gözlemediği şeyleri şu şekilde aktarır:

Balkonda otururken sürekli müzik ve eğlence sesinin gecenin sessizliğini nasıl deldiğini duyuyordum. Bu tarz davranışların öyle nezaket kurallarından süzülmiş bir hal aldığı pek söylenemezdi. Aksine son derece rahatsız edici bir durum olarak karşımıza çıkabiliyordu. Geldiğim ilk gününün sabahı uyandığında birde baktım ki, yanlarında konakladığım ailenin tüm erkek fertleri karşı balkonda toplanmış benim üstümü giymemi izliyorlar. Bu da yetmezmiş gibi balkon ile oturma odasını bölen tül perdenin arkasına, evin geri kalan tüm bayanları birikmiş ve onlar da benim üstümü giymemi izliyorlar. Cesaretimi toplayarak ne yaptıklarını sorduğumda aldığım genel cevap ise 'ne bekliyordunuz ki? Burası Kürdistandır' oldu (Southgate, 1840, s.226).

Southgate, kentin demografik yapısı içinde nüfus bakımından önemli bir yer oluşturan Kürtlere dair başka bilgiler de verir. O, ilk olarak pek çoğu dağlık yerlerden olan ve kış aylarında şehre gelen bazı Kürtler olmasına rağmen, Bitlis'te sürekli ikamet eden Kürtler olmadığını söyler. Ona göre, bu topluluk yaz aylarında da kentin sokaklarında ortaya çıkarlar. Ancak

Muş ile karşılaştırma yapıldığında Bitlis'te daha az sayıda Kürt bulunmaktadır. Ardından dağlarda göçebe yaşayan Kürtler hakkındaki kendi gözlemleri ile çevreden edindiği bilgilerin birbiri ile örtüştüğünü yazar. Bu insanların oldukça sade ve pastoral bir yaşamları olduğunu söyler. Ardından onlara dair şu bilgileri verir:

Bu dağ Kürtleri, şehre geldiklerinde Müslümanız diyorlar, ancak dağdaki yaşamlarına döndüklerinde dinsel olmayan bir yaşam sürüyorlar. Kendi aralarında kan davaları ve kavgalar oldukça yaygındır ve bunların ekseriyeti kanlı bir şekilde bitmektedir. Onlar arasında karşılıklı güven duygusu yoktur. Birbirlerinden korkup çekindikleri için de hep silahları ile dolaşırlar. Bu bölgelerde sadece Kürtler seyahat riskinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermekteler. Ayrıca bu dağlı Kürtler benim gözlemediğim diğer Kürtler gibi cesur olmadıkları gibi yüksek insani özelliklere de sahip değillerdir. Örneğin, yaptıkları hırsızlıklar korkakçadır. Sayıları çok kalabalık olmadığı takdirde, silahlı olarak bölgeye seyahat eden seyyahlara nadir olarak saldırırlar. Genellikle silahsız kervanlara ve korumasız köylere saldırırlar. Erzurum'dan Bitlis'e, Van'dan Salmas'a (Urmiye tarafı) kadar olan tüm köyler bunların saldırılarına maruz kalmaktadır. Bu nedenle, şehirlerdeki halk bu dağlı Kürtlere nefret ile bakmaktadır (Southgate, 1840, s. 227-228).

Evliya Çelebi'nin eserinde Bitlis halkından söz ederken, bölgedeki Kürtlere dair de bazı bilgiler verir. Ona göre, şehirdeki 10000 kişi Han'ın (Abdal Han) askeridir. Bunlar "kıllı Kürt taifesi" olmakla birlikte sık sakallı ve hoş görünümlüdürler. Genellikle sakallarının bir tarafı kumral, bir tarafı sarı, bir yanı mavi ortası kırmızı olan karışık renklerde olmak üzere sekiz renktir. Bu nedenle, Anadolu insanı onları gördüğünde şaşırır. Ayrıca hepsi usta tüfek atıcısı, cesur ve yiğit olan Ruzigi aşiretinden olan Kürtler Han'a hizmet ederler. Ayrıca bu aşiretten bir kısmı seçkin olup zeamet sahibidirlere ve has ve haraç tahsil ederler. Yine bir bölümünün ekseriyeti ticaretle uğraşırlar ve genellikle Acem memleketlerine Gürcistan'a mal götürüp getirirler. Bir kısmı da şehirde zanaat sahibidir. (Evliya Çelebi, 2016, s.95). Köhler, "Şerefname" adlı esere gönderme yaparak Ruzigi aşiretinden olan Kürtlerin cesaretleri, dürüstlükleri ve beylerine olan yüksek sadakatleri ile bilindiklerini söyler. Yine Evliya Çelebi'ye dayanarak o dönemki Bitlis Beyi'nin, iyi yetişmiş ve donanımlı bir insan olduğunu belirtir. Bu bilgilere dayanarak Ruzigi aşiretinden olan Kürtlerin bölgede yaşayan diğer Kürtlerle karşılaştırıldığında daha uygar ve ileri düzeyde olduklarını ileri sürer (Köhler, 1989, s. 37).

Southgate Bitlis'te iken karşılaştığı diğer ilginç birisinin de, konuk olarak kaldığı ev sahibinin yanında nalbant olarak çalışan ve bazen kendisini ziyaret ederek onunla birlikte

yemek yiyen Mezopotamyalı bir Yezidi olduğunu söyler. Seyyah her ne kadar bu kişinin dini inancı hakkında bilgi almaya çalışsa da, onun genellikle kendisine şaka ile karşılık verdiğini ve hiçbir bilgi paylaşmadığından söz eder. Ardından onun günlük yaşamında yahut davranışlarında değişik veya farklı bir şey gözlemediği bilgisini verir. Fakat bir keresinde iki eliyle şarap kadehini tutmasının dikkatini çektiğini ve kendisinin, Yezidinin bu davranışının herhangi özel bir durum olduğunu bilmediğini, fakat daha sonra Mezopotamya'daki tüm Yezidilerin kadehi bu şekilde tuttuklarını öğrendiğini aktarır. Ona göre, bölgede yaşayan Yezidilerin Hıristiyan değerlerine saygı gösterdikleri bilinmektedir ve muhtemelen onların böyle davranmaları Hıristiyan ayinlerinde de var olan ve bir sınıvın yere dökülmesinin günah olduğuna dayalı batıl bir inanca dayalı olan korkudan kaynaklanmaktadır (Southgate, 1840, s.228).

Seyyah Bitlis'te yaşayan halklara dair bilgi aktarırken, Ermenilere de değinir. Kentte yaşayan Ermenilerin toplum içinde gördükleri saygınlık ve itibarı başka hiçbir yerde görmediğini ve onların entelektüel ve gerçekten saygın bir halk olduğunu belirtir (Southgate, 1840, s.226). Yine kentten ayrılmadan bir gün önce kentin önde gelen Ermenilerinden birisinin evine davet edildiğini yazar ve bu davete dair şunları aktarır:

Bitlis'ten ayrılmadan bir akşam önce, şehrin önde gelen Ermenilerinden olan birisinin evine davet edildim. Güneş battıktan sonra oraya gittim ve içeri girdiğimde başka misafirlerin de gelmiş olduğunu gördüm. Odadaki herkes karşılıklı olmak üzere iki sıra halinde oturuyordu. Ben içeri girince, herkes ayağa kalktı ve ev sahibi beni evin baş kısmındaki pencere girintisinin olduğu yerdeki oturacağım yeri gösterdi. Herkes oturduktan sonra, geleneksel olarak akşam yemeklerinden önce yapıldığı gibi, önce şerbet, arkasından rakı ve tatlı ikram edildi. Bu akşamki yemek, önemli olduğu için katılanlara daha öncesinden haber verilmişti. İki grup halinde konukların etrafına oturdukları taburelerin üstüne ise iki tane çok büyük tepsi yerleştirildi. Yemek servisi ve ikramı Doğu kültürüne özgü bir şekilde yapıldı. Yemekler hızlı bir şekilde peş peşe servis ediliyordu. Aynı zamanda rakı da grubun ayıklığını tehlikeye sokacak bir şekilde art arda küçük kadehlerle masaya getiriliyordu. Fakat ben ev sahibinin gösterdiği misafirperverliğe saygısızlık etmemek adına içmedim. Ev sahibi konuklarla birlikte oturmadı ve sadece ayakta durarak hizmet edenlere direktifler verdi. Bana yapılan iltifatlar da içinde bulunduğum durum gibi tamamen Doğu kültürüne has bir tarzdaydı. Bazıları buraya gelişimin Allah'ın bir lütfu olduğunu söyledi. Kimileri ise bir bahçede daha önce hiç görülmemiş ancak

birden bire ortaya çıkan bir gül olduğumu söyleyerek iltifatlar yağdırdı. Benimle birlikte davete katılan John'a da iltifatlar ettiler. Hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde, Sultan Mahmut'un sağlığına dua ederek ve onun erdemlerine gönderme yaparak, John'a da bir İstanbullu olarak kimi iltifatlar edildi. Yemekten sonra bir saat boyunca Kürt müzisyenler Kürtçe şarkılar çaldı. Bu davet belli bir düzen içinde olmasına rağmen, benim içinde bulunmayı tercih etmeyeceğim türden bir davet idi. Ancak içki kullanımında itidalli olma yönünde onlara bir fikir vereceğini umut ederek oradan ayrıldım. Gelenler erken bir saatte ayrıldılar. Ev sahibi beni sokağa kadar geçirdi ve ayrılırken elimi öptü (Southgate,1840, s.230-231).

Görüldüğü üzere, misyoner seyyah kentte kaldığı esnada kendisine gösterilen misafirperverlikten ve yakın ilgiden oldukça etkilenmiştir. Ancak Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyah ve araştırmacıların genellikle okuyucularının dikkatini çekmek için kendi kültürlerinden farklı olan noktalara odaklandıkları ve sıklıkla kendi kültürleri ile karşılaşmış oldukları kültürü karşılaştırma eğilimi içinde oldukları görülmektedir. Bu bağlamda, doğal olarak Southgate'in de içinden gelmiş olduğu kimi Batılı kültürel kodlarla Doğu kültürünü değerlendirme eğilimi içinde olduğu dikkat çekmektedir. Söz gelimi, onun, onuruna verilen yemek davetini ciddiyyetten uzak ve kendisine yapılan iltifatları da abartılı bulması ve bunları okuyucuya Doğu kültürünün kendine özgü şeyleri gibi sunarak genellemeler yaptığı dikkat çekmektedir.

Devam eden satırlarda misyoner, Bitlis'te çok güzel vakit geçirdiğinden ve ayrılık vakti yaklaştıkça da üzülmediğinden bahseder. Ardından ev sahibi ile vedalaştıktan sonra yola çıktıklarını ve bu esnada caddelerin insanlarla dolu olduğunu yazar. O, ilk önce toplanan bu kalabalığın onları uğurlamak üzere gelen insanlar olduğunu düşündüğünü, ancak kısa bir süre sonra, onların Mekke'den kente yeni dönmüş olan hacıları karşılamak için toplandıklarını fark ettiğini belirtir. Ona göre, bu tür karşılaşmalarda Batıda herkes ayakta ve hareket halinde olur; oysa burada, yani Doğuda herkes yol boyunca oturmuş bir haldedir ya birbirleri ile konuşmaktadır ya da tütün içmektedir. Türkiye'nin pek çok kısmında, Hıristiyanlar, bu tür karşılama törenlerine katılmazlar. Ancak Bitlis'te Müslümanlar kadar Hıristiyanlar da hacı karşılama törenine katılmışlardır. Bu durum, Bitlis'te bu iki toplumun birbirleri ile ne kadar yakın ve iyi ilişkiler içinde olduklarının bir diğer ispatıdır. Southgate, kalabalığın arasından geçerken kentte kaldığı zaman içerisinde tanışmış olduğu birçok insanı da görmüştür. Bu insanlar onu görür görmez ayağa kalkmış ve Doğu kültürüne özgü olan içten ve etkileyici tarzları ile onları selamlamıştır. Seyyah onlara 'Sizleri Tanrı'ya emanet ediyoruz' dediğinden, onların da kendilerine 'Allah sizlere selamet versin' dediklerinden ve hatta sokaktaki küçük çocukların bile onlara 'hayırlı

yolculuklar' dilediklerinden söz eder ve karşılıklı bu iyi niyet dileklerinin, önlerinde uzanan zorlu ve tehlikeli yolculuk için kendileri açısından oldukça motive edici olduğunu altını çizer (Southgate, 1840, s.233-234).

Southgate ayrıca Mekke'den kente dönen hacılara dair izlenimlerinden de söz eder. Seyyah ilk olarak ata binmiş hacıları sakın ve gururlu bir şekilde tasvir eder. Akabinde Mekke'de yapılan hacılığın en kötü yanının ise kendini diğer insanlardan üstün görme duygusu olduğunu belirtir. Hatta ona göre, genel olarak Müslümanlar içinde en bağnaz ve kibirli olan kişi, genellikle hacı olmuştur. Buna ek olarak, seyyah, John'un da hacı kfilesini selamladığını, fakat hacıların kendilerini beğenmiş halleri yüzünden, onları selamlamayı bir onur kaybı olarak gördüğünü yazar (Southgate, 1840, s.234).

6. SONUÇ

Bitlis, tarihi geçmişi milattan önceki yıllara dayanan Doğu Anadolu'nun en eski şehirlerinden birisidir. Kentin önemli bir geçiş güzergâhı üzerinde yer alması bölgenin jeo-stratejik olarak önemini artırmıştır. Bu nedenle, bölge tarihsel süreç içerisinde çeşitli milletlerden çok sayıda seyyah ve araştırmacının bölgeyi ziyaret etmesine sebebiyet vermiştir. Bunlardan birisi olan Amerikalı Presbiteryan misyoner Southgate, Tanzimat'ın hemen öncesinde kentte bulunmuş ve eserinde kentin idari, fiziki, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısına ilişkin bilgiler vermiştir. Onun verdiği bu bilgiler, kentin 19. yüzyılda içinde bulunduğu durumla modern dönemdeki Bitlis'i karşılaştırma imkânı sunması bakımından da oldukça önemlidir.

İlk olarak, hem Southgate'in hem de kente gelen diğer seyyah ve araştırmacıların anlatımlarında, 19. yüzyılın ilk yarısında Bitlis'in gerek üzerinde kurulu olduğu coğrafya ve gerekse genel görünümü bakımından oldukça hoş bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle kentin genel görünümünün üzerinde kurulu olduğu topografyanın gelenleri büyülediği dikkat çekmektedir. Yine idari bakımdan ele alındığında, kentin, merkezi yönetimin etkisinin pek fazla hissedilmediği yarı özerk bir şekilde Muş'a bağlı bir Kürt Beyi tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır. Southgate'e bakılırsa, II. Mahmut dönemindeki merkezileşme politikalarının Doğudaki yerel Kürt beylerini tedirgin ettiği için merkezileşmeyi esas alan reformlara olumlu bakmadıkları görülmektedir. Çünkü reformlar, söz konusu Kürt beylerinin ayrıcalıklarını yitirmelerine neden olacak niteliktedir.

İkinci olarak, seyyahın verdiği bilgilerde, adı geçen dönemde kentte oldukça canlı bir üretim ve ticari yaşam olduğu anlaşılmaktadır. Ürün bolluğunun yanında, yerel ticarete ek olarak uluslararası ticaretin yapılması oldukça dikkat çekicidir. Nitekim Arap sakızı, mazi, tiftik ve tütün gibi ürünlerin Bitlis'ten bazı Avrupa ülkelerine gönderildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kentte tarım oldukça gelişmiş durumdadır ve bölgede seyyahın bile adını saymadığı çok sayıda tarım ürünü yetişmektedir.

Üçüncü olarak, kentin demografik yapısı içinde diğer etnik unsurlarla karşılaştırıldığında, Müslümanların nüfus bakımından çoğunluğu oluşturmalarıdır. Yine Southgate'e

göre, daha önce hiçbir yerde görmediği bir şekilde, bölgede yaşayan Ermeniler oldukça itibarlı, saygın ve entelektüeldirler. Ayrıca kentte yerleşik olarak Kürtlere nazaran dağ Kürtleri uygarlık bakımından geridirler ve bölgede seyahat edenler için asayiş bakımından tehlike yaratmaktadırlar. Seyyah, fazla üzerinde durmamakla birlikte Yezidilerden de söz etmektedir. Seyyahın izlenimlerinden altı çizilmesi gereken bir diğer önemli nokta da, 19. yüzyılın ilk yarısında Müslüman ve Ermeni toplumları arasındaki ilişkilerin oldukça iyi olduğudur.

KAYNAKÇA

- Açıkses, E., Özdağ, S. Osmanlı Devletinde Misyonerlik Çalışmaları ve Bitlis'teki Faaliyetleri. Mehmet İnbaşı-Mehmet Demirtaş (Ed.). *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I* içinde (s. 365-384). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mosopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol. II, London: John W. Parker.
- Akbay, F.(1951). 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus. *Belleten*, XV/60, 617-628.
- Arıncı, K. (1995). Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: Bitlis. *Atatürk Üniversitesi, Doğu Coğrafya Dergisi*,1,67-95.
- Arıncı, K.(1997). Bitlis'te Nüfus Hareketleri. *Türk Araştırmaları Dergisi*, 33 (12), 49-78.
- Bayhan, A. A. (2006). Bitlis'teki Medreseler. (I. *Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*) içinde (193-200), İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası.
- Behar C. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Cilt 2, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Belli, O.(1977). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*.(Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Bird, I. L. (1891). *Journeys in Persia and Kurdistan*, Vol. 2, New York & London.
- Brant, J. (1840). *Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838*. The Journal of the Royal Geographical Society of London, 10, 341-434.
- Bruinessen, M. V. (2006). "Aşiretler ve Devlet", *Ağa, Şeyh, Devlet*, Banu Yalkut (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çay, A. H. (1996). *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara: Turan Kültür Vakfı Yayınları.
- Darkot, B. (1993). "Bitlis", *İ.A.*, Cilt. II, İstanbul: M.E.B, s.657-661.
- Doğan, C. (2011). II. Mahmut Dönemi "Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması", *Turkish Studies*, 6/4, 505-521.
- Eber, J. R. (2008). *Fatal Ambivalence: Missionaries in Ottoman Kurdistan (1839-1843)*, (A Thesis submitted to the Faculty of Wesleyan University Degree of Bachelor of Arts with Departmental Honors in History), Middletown, Connecticut.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Seyit Ali Dağlı ve Yücel dağlı (Haz.).4. Kitap, İstanbul: YKY.
- Gencer, F. (2010). *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hakan, S. (2002). *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmut*, İstanbul: Peri Yayınları.
- Hakan, S.(2007). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri 1817-1867*, İstanbul: Doz Yayınları.
- Hanılçe, M. (2018). "Misyonerlerin Türkiye'deki Şehir Tarihi Çalışmalarında Kullanımı: Horatio Southgate ve Tokat Örneği (1838,1841)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Misyonerler ve Faaliyetleri*, İstanbul: Kitabevi, 384-412.
- İnbaşı, M. (2007). XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 33, 243-261.
- Jwadih, W. (2007). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Kökeni ve Gelişimi*, İsmail Çek ve Alper Duman (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey Through Asia Minor, Armenia and Kurdistan*. London: John Murray.
- Kodaman, B. (1987). *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Köhler, W. (1989). *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*. Haydar Işık (Çev.). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Kuş, A. (2016). *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kuş, A., Alan, G.(2019). Amerikan Board ve Bitlis'teki Çalışmaları (Amerikan Board Belgeleri Işığında). *History Studies*. 11/5, s. 1405-1431.
- Lynch, H. F. B. (1965). *Armenia, Travels and Studies*, Vol.II, Beirut: Khayats.
- Oğuz, G. P. ve Aksulu, I. B. (2016). Geleneksel Bitlis Evleri: Koruma Sorunları ve Öneriler. *MEGARON*, 11(1), 63-77.
- Öney, C. (2019). Amerikan Board'un Bitlis'teki Varlığı Çerçevesinde Bitlisli Protestan Kadın Misyoner Grace Highley Knapp'ın Faaliyetleri. Mehmet İnbaşı-Mehmet Demirtaş (Ed.). *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I* içinde (s.445-464). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Polat, E. (2006).H. 1310 (M. 1892) ve H. 1316.1317.1318 (M. 1898.1899.1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi.(Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Shiel, J. (1838). Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Vân, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimâniyeh, in July and August, 1836. *The Royal Geographical Society*, 8, 54-10.
- Southgate, H. (1840). *Narrative of a Tour Through Armenia, Persia and Mesopotamia*. Vol.I, New York: D. Appleton and Co.
- Sümer, F. (1990). *Selçuklu Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara:TTK.
- Tamur, E. D. (2012). Asahel Grant ve Nasturi Misyonu. *Toplumsal Tarih*, 226,56-64.
- Tekdal, D. (2018). II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı). (Yayımlanmamış doktora tezi). Pamukkale Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Tozer, H. F.(1881). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. London: Longmans, Green and Co.
- Tuncel, M.(1992). "Bitlis", *D.İ.A.*, Cilt. 6, , İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s.225-228.
- Uluçam, A. (2000). *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Sanat Eserleri Dizisi.
- Verheij, J. (2017). *Doğu Anadolu'da Batılı Seyyahlar 1800-1914 (Açıklamalı Bibliyografya Denemesi)*. Kebikeç, 44,379-420.
- Yınanç, M. H. (1993). "Bitlis", *İ.A.*, Cilt.II, İstanbul: M.E.B, s. 661-664.
- Zürcher, E. J. (2003). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Yasemin Saner Gönen (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Bitlis is situated on a deep and narrow valley where Bitlis brook, one of the branches of Tigris, opened among the south-eastern of the Taurus on the height of 1400-150 metres above the sea level. The town being situated on this route has enabled it to preserve its importance geo-strategically through the course of the history as well. Due to its geographic position in the mountainous and rugged area and owing to the fact that it lies on the route which links the plains of the El-Cezire to the central plateaus of the Eastern Anatolia and from there to Iran and Caucasia, it has become an obligatory route for the people to pass since the very ancient times. Therefore, during the course of history it has been a place where Urartians, Medes, Persians, Romans, Byzantines, Seljuks, Eyyubis, Armenian kingdoms, some of the Kurdish chiefdom and the Ottomans and so on had desired to establish their domination in the region. Owing to its geo-strategic importance, the town also drew the attention of some of Western travelers and researchers with several occupations such as Kinneir, who is an English soldier, W. Francis Ainsworth, who is a geologist, James Brant, who is an English consul, Müller Simonis, who is an ecclesiastics and a journalist, Frederick Millingen, who is a soldier under the service of the Ottoman army. F. Richard Maunsell, who is English military attaché and an intelligence officer, H.F.B. Lynch, who is an Irish lawyer, politician and a geographer, C. F. Lehman-Haupt, who is an archaeologist, and the A. Henry Layard, who is an English diplomat and an archaeologist, and so on. However, it should be noted that depending upon some military, political and socio-economic changes experienced especially in the 19th century, the number of the travelers and researchers who visited the Eastern Anatolia seems to have increased when compared to the previous centuries, for the region was highly important for the Western powers, such as England, America, Germany, Russia and so on. In this sense, it can be said that the Eastern Anatolia mainly drew the attention of the English and Americans because of the military, political and socio-economic interests of their own countries in the region and for the purpose of the geographic explorations, topography of the region, the evaluation and understanding of the political condition or just because of their desire to travel and discover this unknown region or in the words of the foreigners the *terra incognita*. The interest of the Americans towards the region stems from the fact that American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), the strong and influential missionary organisation made great efforts to evangelise the local Christians, especially the Armenians. In this context one of these American travelers who visited Bitlis in the first half of the 19th century is Horatio Southgate, who is a Presbyterian missionary. Southgate was sent to the Ottoman lands, so as to gather information regarding the local Christians, their ethnic origins, their demography in the population, their socio-economic structures and so on. During his visit to the Ottoman Empire, he also visited Bitlis. During his visit in the town, he not only focuses on the local Christians residing in the region, but also he mentions the physical structure of the town, such as the architecture of the buildings, some famous historical places, the streets, the administrative structure, the economic life in the town, the socio-cultural life such as the population, the way people dress and their traditional meals, music and so on and gives a vivid description of Bitlis at that time. Thus, in his work he gives the reader detailed information regarding Bitlis in the first half of the 19th century and enables us to compare and contrast the present condition of the town with the aforementioned century. This article is based on his observations and his impressions in his work titled as "Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia". The purpose of the study is to discuss and evaluate the general structure of the town in the 19th century through the use of his travelogues and thus to make some contributions to enlighten the history of Bitlis.